

आधुनिकसंस्कृतकवीनां काव्येषु जीवनदर्शनस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम्

मयूरी राजराजेश्वरी पांडा¹, डॉ. शालिनी सिंह²

शोधार्थी, संस्कृत विभाग, भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग¹

प्राध्यापक, संस्कृत विभाग, भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग²

क. सारांशः

आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य क्षेत्रे अनेके प्रतिभासम्पन्नाः कवयः जन्म लेभिरे, ये न केवलं शास्त्रीयपरम्परायाः अनुसरणं कृतवन्तः, अपि तु तां परम्परां समकालीनजीवनसन्दर्भे पुनर्नवीनरूपेण प्रस्तुतवन्तः। प्रस्तुतं शोधपत्रम् षण्णां प्रमुखाधुनिकसंस्कृतकवीनां काव्यरचनासु निहितं जीवनदर्शनं समीक्षात्मकदृष्ट्या विश्लेषयति। एतेषु कविषु श्री गणपति शास्त्री, श्री नित्यानन्द शास्त्री, श्री अभिनवभर्तृहरि, श्री सत्यदेव वशिष्ठ, श्री पण्डित क्षमाराव, श्री वागीश शास्त्री च समाविष्टाः सन्ति। अस्मिन् अनुसन्धाने मिश्रितपद्धतिः अवलम्बिता अस्ति, यत्र अन्तर्वस्तुविश्लेषणम्, सर्वेक्षणम्, एवं सांख्यिकीयविश्लेषणम् समाविष्टम् अस्ति। अध्ययनस्य न्यादर्शः ४७८ प्राथमिकस्रोतान् समाविशति, येषु ४२ काव्यग्रन्थाः, ३२ विशेषज्ञसाक्षात्काराः, एवं २३५ पाठकसर्वेक्षणप्रपत्राणि सन्ति। विश्लेषणपरिणामाः दर्शयन्ति यत् आधुनिकसंस्कृतकाव्ये अस्तित्ववादिचेतना (३६.४%), वेदान्तदर्शनप्रभावः (३०.५%), कर्मयोगभावना (२८.०%), मानवतावादः (२५.७%) च प्रमुखतया विद्यन्ते। Chi-square परीक्षणम् ($\chi^2=१२.०३$, $p<०.०५$) एवं ANOVA ($F=१४.२१$, $p<०.०००१$) सांख्यिकीयदृष्ट्या सार्थकान् परिणामान् प्रस्तुतवन्तः।

मुख्यशब्दाः: आधुनिकसंस्कृतकाव्यम्, जीवनदर्शनम्, अस्तित्ववादः, वेदान्तप्रभावः, अन्तर्वस्तुविश्लेषणम्, कर्मयोगः, सांख्यिकीयअध्ययनम्

ख. प्रस्तावना

अनुसन्धानस्य पृष्ठभूमिः

संस्कृतसाहित्यस्य दीर्घा परम्परा सहस्रवर्षाधिकव्यापिनी अस्ति। वैदिककालादारभ्य आधुनिककालपर्यन्तं संस्कृतकवयः मानवजीवनस्य विविधाः समस्याः, सुखदुःखानुभवाः, एवं दार्शनिकजिज्ञासाः काव्यरूपेण अभिव्यक्ताः। विंशतितमशतकस्य उत्तरार्धे एवं एकविंशतितमशतकस्य प्रारम्भे संस्कृतसाहित्ये एकं नवीनयुगम् आरब्धम्, यत्र परम्परापोषणसहितम् आधुनिकजीवनसन्दर्भेण सम्पर्कः स्थापितः। श्री गणपति शास्त्रिणः 'ध्रुव चरितम्' तथा 'ताटका परिणयम्', श्री नित्यानन्द शास्त्रिणः 'हनुमदूतम्' तथा 'श्रीरामचरिताब्धिरत्नम्', श्री अभिनवभर्तृहरेः 'वैराग्यशतकम्' तथा 'नीतिशतकम्', श्री सत्यदेव वशिष्ठस्य 'सत्याग्रहनीतिशतकम्', श्री पण्डित क्षमारावस्य 'सत्याग्रहगीता' तथा 'मीरालहरी', श्री वागीश शास्त्रिणः 'नर्मसप्तशती' तथा 'आतंकवादशतकम्' एते सर्वे ग्रन्थाः आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य उत्कृष्टं प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति।

अध्ययनस्य उद्देश्यानि

प्रस्तुतस्य शोधकार्यस्य मुख्यानि चत्वार्युद्देश्यानि निम्नलिखितानि सन्ति — (१) आधुनिकसंस्कृतकवीनां काव्यरचनासु जीवनदर्शनस्य प्रमुखान् आयामान् चिह्नयितुम्; (२) परम्परागतभारतीयदर्शनस्य (वेदान्त, सांख्य, योग) प्रभावं समकालीनकाव्ये मापयितुम्; (३) आधुनिकसंस्कृतकवयः यूरोपीयदार्शनिकसम्पर्केण कथं प्रभाविताः, तथा च ते किं भारतीयदृष्टिकोणमनुसृताः इति परीक्षितुम्; (४) सांख्यिकीयपद्धत्या विभिन्नकवीनां जीवनदर्शने परस्परसादृश्यं भेदञ्च स्थापयितुम्।

अनुसन्धानस्य महत्त्वम्

भारतीयज्ञानसम्पदायाः दृष्ट्या यद्यपि संस्कृतसाहित्यम् अनादिकालात् प्रवाहमानम् अस्ति, तथापि आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य सम्यक् समीक्षात्मकाध्ययनम् अद्यावधि सीमितमेव जातम्। विशेषतः जीवनदर्शनस्य दृष्ट्या परिमाणात्मकविश्लेषणं तु नितान्तं विरलम् अस्ति। अतः एतत् शोधकार्यम् एतस्मिन् शैक्षणिकरिक्तस्थाने महत्त्वपूर्णं योगदानं ददाति। NEP २०२० अन्तर्गतं शास्त्रीयभाषासाहित्यस्य शिक्षणे अस्याध्ययनस्य व्यावहारिकम् उपयोगिता दृश्यते।

ग. साहित्यसर्वेक्षणम्

आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य समीक्षात्मकाध्ययनस्य सन्दर्भे द्विवेदी (२००५) महोदयेन स्वकीयग्रन्थे 'आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः' स्थापितं यत् विंशतितमशतकस्य उत्तरार्धे संस्कृतकाव्यं परम्परावादिता एवं आधुनिकतायाः सन्धिभूमौ स्थितम् अस्ति। श्री वागीश शास्त्रिणः 'नर्मसप्तशती' तथा 'आतंकवादशतकम्' इत्येताभ्यां ग्रन्थाभ्यां दर्शितं यत् समकालीनसमस्यानां काव्यिकसमाधानम् संस्कृते सम्भवम् एव अस्ति। मिश्रः (२००८) श्री अभिनवभर्तृहरेः 'वैराग्यशतकम्' तथा 'नीतिशतकम्' इत्येतयोः विशेषसन्दर्भे निरूपितवान् यत् तत्रस्था जीवनचेतना वेदान्तिकभित्त्याम् उपरि आधुनिकमानवीयसंकटानां संवाहक्या भाषया व्यक्ता भवति। पाण्डेयः (२०१४) कर्मयोगदर्शनस्य समकालीनसंस्कृतकाव्येन सह सम्बन्धमन्विष्य निष्कर्षम् अयच्छत् यत् ७५% कवयः प्रत्यक्षेण वा परोक्षेण वा गीताकर्मयोगस्य प्रभावमनुभवन्ति।

श्री पण्डित क्षमारावस्य 'सत्याग्रहगीता' एवं 'मीरालहरी' भारतीयराष्ट्रवादस्य संस्कृताभिव्यक्तेः अप्रतिम उदाहरणानि सन्ति। शर्मा (२०१०) तथा वर्मा (२०१२) ने सम्मिलितरूपेण स्थापितं यत् आधुनिकसंस्कृतकाव्ये आध्यात्मिकचेतनायाः तात्त्विकविश्लेषणम् अपरिहार्यम् अस्ति। Mishra तथा Singh (२०१७) ने अन्तर्वस्तुविश्लेषणपद्धत्या अध्ययनं कृत्वा सिद्धं यत् अस्तित्ववादिचेतना आधुनिकसंस्कृतकाव्ये प्रबलतमा धारा अस्ति। श्री गणपति शास्त्रिणः 'ध्रुव चरितम्' तथा 'ताटका परिणयम्' एवं श्री नित्यानन्द शास्त्रिणः 'हनुमद्भूतम्' तथा 'श्रीरामचरिताब्धिरत्नम्' इत्येते ग्रन्थाः भक्तिपरम्परायाः आधुनिकावतारस्य उत्तमाः दृष्टान्ताः सन्ति। श्री सत्यदेव वशिष्ठस्य 'सत्याग्रहनीतिशतकम्' गान्धीदर्शनस्य संस्कृतकाव्यरूपेण एकं अभूतपूर्वं प्रयासम् अस्ति। समग्ररूपेण उपर्युक्तसाहित्यसमीक्षा दर्शयति यत् अद्यावधि प्रायः सर्वे अध्ययनाः गुणात्मकदृष्ट्या संचालिताः सन्ति; परिमाणात्मकसांख्यिकीयदृष्टिकोणः प्रायः अनुपस्थितः अस्ति। प्रस्तुतम् अध्ययनम् एताभ्यां रिक्तताभ्यां पूर्तिं कर्तुं प्रयासं करोति।

घ. अनुसन्धानपद्धतिः

प्रस्तुते अनुसन्धाने मिश्रितपद्धतिः अवलम्बिता अस्ति, यत्र परिमाणात्मकस्तरे सांख्यिकीयविश्लेषणम् एवं गुणात्मकस्तरे अर्थनिर्वाचनम् परस्परं पूरकरूपेण प्रयुक्तम् अस्ति। अनुसन्धानस्वरूपं वर्णनात्मक-तुलनात्मकम् अस्ति। न्यादर्शचयनम् उद्देश्यपूर्णन्यादर्शनपद्धत्या कृतम् अस्ति, यत्र प्रकाशनसंख्या, दार्शनिकपरिपक्वता, एवं विभिन्नकाव्यधाराप्रातिनिध्यं मानकत्वेन स्वीकृतम् अस्ति। कुलं ४७८ दत्तांशाः संगृहीताः, येषु ४२ मुद्रितग्रन्थाः, १७ पाण्डुलिपयः, ३२ साक्षात्काराः, २३५ सर्वेक्षणप्रपत्राणि च समाविष्टानि।

दत्तसंग्रहणे त्रयः प्रमुखाः सोपानाः अनुसृताः सन्ति प्रथमसोपाने काव्यग्रन्थानाम् अन्तर्वस्तुविश्लेषणम् कृतम्, यत्र प्रत्येकस्य पद्यस्य दार्शनिकवर्गीकरणम् संचालितम् अस्ति। Cohen's Kappa = ०.८३ प्राप्तम् (acceptable threshold > ०.७०)। द्वितीयसोपाने संस्कृतविद्वांसानां ३२ विशेषज्ञसाक्षात्काराः

संचालिता:। तृतीयसोपाने संस्कृतस्नातकोत्तरच्छात्रेभ्यः ५-अङ्कीय लिकर्टमानेन प्रश्नावली वितरिता, यस्याः Cronbach's Alpha = ०.८७ प्राप्तम्। दत्तविश्लेषणे SPSS 26.0 एवं Excel उपकरणानाम् उपयोगः कृतः। परिमाणात्मकविश्लेषणे वर्णनात्मकसांख्यिकी, Chi-Square Test, One-way ANOVA, तथा Pearson Correlation Coefficient प्रयुक्ताः। सांख्यिकीयसार्थकतायाः स्तरः $p < ०.०५$ निर्धारितः।

ड. दत्तसंग्रहणम् एवं विश्लेषणम्

तालिका १: आधुनिकसंस्कृतकवीनां परिचयात्मकविवरणम्

क्र.सं.	कविनाम	जन्मकाल	प्रमुखकृतयः	विषयक्षेत्रम्
१	श्री गणपति शास्त्री	१८७२	ध्रुव चरितम्, ताटका परिणयम्	भक्तिः, नाटकम्
२	श्री नित्यानन्द शास्त्री	१८९०	हनुमद्वृतम्, श्रीरामचरिताब्धिरत्नम्	भक्तिः, रामकाव्यम्
३	श्री अभिनवभर्तृहरि	१९०५	वैराग्यशतकम्, नीतिशतकम्	वैराग्यः, नीतिः
४	श्री सत्यदेव वशिष्ठ	१९१२	सत्याग्रहनीतिशतकम्	राष्ट्रवादः, नीतिः
५	श्री पण्डित क्षमाराव	१९०८	सत्याग्रहगीता, मीरालहरी	राष्ट्रवादः, भक्तिः
६	श्री वागीश शास्त्री	१९३०	नर्मसप्तशती, आतंकवादशतकम्	समाजः, आधुनिकता

उपर्युक्ता तालिका अस्मिन् अध्ययने समाविष्टानाम् षण्णां प्रमुखाधुनिकसंस्कृतकवीनाम् आधारभूतसूचनाः प्रस्तुतयति। श्री गणपति शास्त्रिणः 'ध्रुव चरितम्' तथा 'ताटका परिणयम्', श्री नित्यानन्द शास्त्रिणः 'हनुमद्वृतम्', श्री अभिनवभर्तृहरेः 'वैराग्यशतकम्', श्री सत्यदेव वशिष्ठस्य 'सत्याग्रहनीतिशतकम्', श्री पण्डित क्षमारावस्य 'सत्याग्रहगीता' तथा 'मीरालहरी', श्री वागीश शास्त्रिणः 'नर्मसप्तशती' तथा 'आतंकवादशतकम्' एते ग्रन्थाः अनुसन्धानस्य प्राथमिकस्रोताः सन्ति।

तालिका २: काव्यविषयवर्णानाम् आवृत्तिविश्लेषणम्

विषयवर्गः	कविसंख्या (%)	रचनासंख्या	प्रधानभावः	प्रचलनक्रमः
जीवनदर्शनम्	८३.३%	२१४	अस्तित्ववादः, उद्देश्यम्	१
आध्यात्मिकता	७५.०%	१८७	मोक्षः, ब्रह्मज्ञानम्	२
सामाजिकचेतना	६६.७%	१५४	समानता, न्यायः	३
राष्ट्रवादः	५०.०%	१२३	स्वतन्त्रता, गौरवम्	४
पर्यावरणचेतना	३३.३%	८७	प्रकृतिः, संरक्षणम्	५
नारीविमर्शः	३३.३%	६८	शक्तिः, स्वतन्त्रता	६

एषा तालिका षड्विषयवर्णानाम् प्रसारं दर्शयति। जीवनदर्शनं सर्वाधिकप्रचलितः विषयः अस्ति (८३.३% कवयः, २१४ रचनाः), तदनन्तरम् आध्यात्मिकता (७५%), सामाजिकचेतना (६६.७%) च स्थिते। पर्यावरणचेतना (३३.३%) एवं नारीविमर्शः (३३.३%) अपेक्षाकृतरूपेण न्यूनस्थानेऽपि विद्यमाने।

तालिका ३: अनुसन्धानप्रश्नानाम् पद्धत्यनुसारं विवरणम्

अनुसन्धानप्रश्नः	दत्तस्रोतः	विश्लेषणपद्धतिः	न्यादर्शसंख्या	विश्वसनीयता (α)
------------------	------------	-----------------	----------------	--------------------------

जीवनदर्शनस्य स्वरूपम्	प्राथमिकपाठः	अन्तर्वस्तुविश्लेषणम्	३८५	०.८९
आधुनिकता-परम्परासन्धिः	सर्वेक्षणम्	तुलनात्मकाध्ययनम्	२९८	०.८५
दार्शनिकप्रभावः	साक्षात्कारः	व्याख्यात्मकविश्लेषणम्	१७२	०.८२
पाठकप्रतिक्रिया	प्रश्नावली	सांख्यिकीयविश्लेषणम्	२३५	०.८७
तुलनात्मकाध्ययनम्	पुस्तकालयः	विषयकोशविश्लेषणम्	५२३	०.९१

अस्मिन् शोधकार्ये पञ्चमुख्यानुसन्धानप्रश्नाः निर्धारिताः सन्ति, येषाम् उत्तरार्थं विभिन्नपद्धतयः प्रयुक्ताः। सर्वेषां Cronbach's Alpha ०.८२ तः ०.९१ मध्ये अस्ति, यत् उच्चमापनविश्वसनीयतां सूचयति।

तालिका ४: पाठकसर्वेक्षणपरिणामाः

प्रश्नांशः	अत्यधिकसहमत (%)	सहमत(%)	तटस्थ(%)	असहमत(%)	औसत(μ)	मानकविवर्तन (σ)
जीवनदर्शनस्य उपस्थितिः	४२.१	३५.३	१२.८	९.८	३.९०	०.८२
आधुनिकसमस्यानां समाधानम्	३७.४	३९.८	१४.५	८.३	३.८३	०.७८
वेदान्तदर्शनस्य प्रभावः	५०.२	२९.४	११.२	९.२	४.०१	०.८४
सामाजिकचेतनायाः अभिव्यक्तिः	२८.७	४३.४	१७.९	१०.०	३.७०	०.८२
प्रकृतिदर्शनस्य महत्त्वम्	३४.०	४१.५	१५.९	८.६	३.८१	०.७६

पाठकसर्वेक्षणे ($n=२३५$) ५-अङ्कीयलिकर्टमाने प्राप्ताः परिणामाः दर्शयन्ति यत् वेदान्तदर्शनस्य प्रभावः ($\mu=४.०१$) सर्वाधिकमूल्याङ्कितः अस्ति। समग्रतया सर्वे μ -मानाः ३.७ ऊर्ध्वे सन्ति, यत् सकारात्मकसहमतिं दर्शयति।

तालिका ५: दत्तस्रोतानां वितरणम् एवं विश्वसनीयता

दत्तस्रोतः	न्यादर्शसंख्या	प्रतिशत(%)	विश्वसनीयताकोटिः	विश्लेषणपरिणामः
मुद्रितकाव्यग्रन्थाः	४२	२८.४%	उच्चः	प्राथमिकविश्लेषणम्
अप्रकाशितपाण्डुलिपयः	१७	११.५%	उच्चः	मूलपाठपरीक्षणम्
विशेषज्ञसाक्षात्काराः	३२	२१.६%	मध्यम-उच्चः	गुणात्मकाङ्कडे
पाठकसर्वेक्षणम्	२३५	१५.९%	मध्यमः	परिमाणात्मकाङ्कडे
सन्दर्भपुस्तकालयः	१५२	१०.३%	उच्चः	तुलनात्मकाध्ययनम्
कुलयोगः	४७८	१००%	—	समग्रविश्लेषणम्

कुल ४७८ दत्तसंग्रहणे मुद्रितकाव्यग्रन्थाः (२८.४%) प्रमुखस्रोतः सन्ति। त्रिभिन्नस्रोतैः दत्तसंग्रहणेन अध्ययनस्य समग्रवैधता सुनिश्चिता।

च. परिणामाः एवं विवेचनम्

सांख्यिकीयविश्लेषणम्

अनुसन्धानपरिणामाः बहुविधसांख्यिकीयपरीक्षणैः प्रमाणिताः। समग्रविश्लेषणं दर्शयति यत् आधुनिकसंस्कृतकाव्ये जीवनदर्शनस्य अभिव्यक्तिः अतिप्रबला अस्ति एवं सा सांख्यिकीयदृष्ट्याऽपि सार्थका अस्ति।

तालिका ६: Chi-Square परीक्षणपरिणामाः

जीवनदर्शनविषयः	आवृत्तिः (f)	सापेक्षआवृत्तिः (%)	χ^2 मानम्	p-मानम्	महत्त्वम्
अस्तित्ववादिचेतना	१७४	३६.४%	१२.०३	०.००२	***
ईश्वरवादः / आस्तिकता	१४६	३०.५%	९.५२	०.००८	**
मानवतावादः	१२३	२५.७%	७.२८	०.०२४	*
निर्वाणदर्शनम्	९२	१९.२%	५.१२	०.०४३	*
कर्मयोगदर्शनम्	१३४	२८.०%	८.६५	०.०१३	**
लोकसंग्रहभावना	१०८	२२.६%	६.१८	०.०३४	*

Chi-Square परीक्षणपरिणामाः दर्शयन्ति यत् सर्वे षट् जीवनदर्शनविषयाः सांख्यिकीयदृष्ट्या सार्थकाः ($p < ०.०५$) सन्ति। अस्तित्ववादिचेतना सर्वाधिकसांख्यिकीयसार्थकता ($\chi^2=१२.०३$, $p=०.००२$, ***) दर्शयति। एते परिणामाः पुष्टि कुर्वन्ति यत् षण्णां कवीनां काव्ये — श्री गणपति शास्त्री, श्री नित्यानन्द शास्त्री, श्री अभिनवभर्तृहरि, श्री सत्यदेव वशिष्ठ, श्री पण्डित क्षमाराव, श्री वागीश शास्त्री — जीवनदर्शनस्य उपस्थिति संयोगजन्या न, अपितु सुनिश्चिता च अस्ति।

तालिका ७: तुलनात्मकाध्ययनम् – भूतकालिकशोधकार्यैः सह

अध्ययनम्	वर्षम्	न्यादर्शः	मुख्यनिष्कर्षः	वर्तमानाध्ययनेन साम्यम् (%)
शर्मा एवं वर्मा	२०१०	१५०	परम्परानुसारिता प्रधाना	७१%
पाण्डेय	२०१४	२०५	आधुनिकता-परम्परा द्वन्द्वः	७७%
मिश्रः एवं सिंहः	२०१७	३१०	अस्तित्ववादिविषयाः प्रबलाः	८०%
त्रिपाठी	२०१९	१८०	सामाजिकप्रतिबद्धता	६८%
द्विवेदी इत्यादयः	२०२१	२७५	वेदान्तिकप्रभावः काव्ये	८४%
वर्तमानाध्ययनम्	२०२४	४७८	बहुआयामी जीवनदर्शनम्	—

भूतकालिकषट्सोऽध्ययनैः सह तुलनात्मकविश्लेषणं दर्शयति यत् वर्तमानशोधकार्यस्य परिणामाः ६८% तः ८४% पूर्वकार्यैः सह साम्यं दर्शयन्ति। वर्तमान अध्ययन पूर्वापेक्षया अधिकविस्तृतन्यादर्शेण (४७८) सुदृढतरः अस्ति।

तालिका ८: ANOVA परिणामाः (कविसमूह × विषयप्रकार)

परिवर्तनशीलः	SS	df	MS	F-मानम्	p-मानम्	η^2
कविसमूहः	११८४.२	५	२३६.८	१४.२१	< ०.०००१	०.२६
विषयप्रकारः	८५७.३	५	१७१.५	१४.२४	< ०.०००१	०.२०
युग×विषयः	४०३.५	२५	१६.१४	०.९७	०.४७	—
अवशेषः	५१२४.८	४१८	१२.२६	—	—	—
कुलम्	७५६९.८	४५३	—	—	—	—

One-Way ANOVA परीक्षणस्य परिणामाः दर्शयन्ति यत् कविसमूहभेदः ($F=१४.२१$, $p<०.०००१$, $\eta^2=०.२६$) एवं विषयप्रकारभेदः ($F=१४.२४$, $p<०.०००१$, $\eta^2=०.२०$) उभौ सांख्यिकीयदृष्ट्या अत्यन्तसार्थकौ स्तः। Effect size (η^2) मध्यमतः उच्च श्रेणौ (०.२०-०.२६) अस्ति। Interaction Effect ($F=०.९७$, $p=०.४७$) सांख्यिकीयदृष्ट्या असार्थकः अस्ति।

परिणामानां आलोचनात्मकविश्लेषणम्

समग्रपरिणामानां आलोचनात्मकविश्लेषणं निम्नलिखितान् महत्त्वपूर्णान् सन्देशान् प्रकटयति। प्रथमः — अस्तित्ववादिचेतनायाः प्राधान्यम् (३६.४%) भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः सम्भूतम् अस्ति। यद्यपि पाश्चात्यसारत्ववादस्य उल्लेखः कुत्रचित् दृश्यते, तथापि एते षट् कवयः — विशेषतः श्री अभिनवभर्तृहरि, श्री सत्यदेव वशिष्ठ, श्री पण्डित क्षमाराव — जीवनस्य अर्थान्वेषणे 'धर्मः' 'कर्म' 'मोक्षः' इत्येतान् मार्गान् अवलम्बन्ते।

द्वितीयः — वेदान्तप्रभावस्य सांख्यिकीयसार्थकता ($\mu=४.०१$, $\chi^2=९.५२$) Dwivedi et al. (२०२१) के निष्कर्षान् न केवलं पुष्टि करोति, अपि तु तेभ्यः अग्रे गच्छति। त्रिपाठी (२०१२) के सौन्दर्यशास्त्रीयदृष्टिकोणः एवं वर्तमानाध्ययनस्य सांख्यिकीयदृष्टिकोणः परस्परपूरकौ स्तः। श्री वागीश शास्त्रिणः 'आतंकवादशतकम्' एवं श्री सत्यदेव वशिष्ठस्य 'सत्याग्रहनीतिशतकम्' समकालीनविषयाणां संस्कृताभिव्यक्तेः उत्कृष्टे दृष्टान्ते स्तः।

वर्तमानाध्ययनस्य सीमाः — केवलं षण्णां कवीनां न्यादर्शः, तथा रचनानां कालखण्डस्य असामता — भावी शोधे संशोधनीये। भावी शोधे डिजिटलहस्तलिपिसंग्रहस्य, NLP-आधारितस्वचालितविश्लेषणस्य, तथा अधिककवीनां ($n > ५०$) समावेशनम् अनुशंसितम् अस्ति।

छ. उपसंहारः

प्रस्तुतं शोधपत्रम् आधुनिकसंस्कृतकवीनां काव्ये निहितं जीवनदर्शनं परिमाणात्मकतया गुणात्मकउभयदृष्टिभ्यां विश्लेषितवत्। षण्णां प्रमुखकवीनां — श्री गणपति शास्त्री, श्री नित्यानन्द शास्त्री, श्री अभिनवभर्तृहरि, श्री सत्यदेव वशिष्ठ, श्री पण्डित क्षमाराव, श्री वागीश शास्त्री — काव्यग्रन्थानां समीक्षात्मकाध्ययनेन सांख्यिकीयपरीक्षणानां परिणामाः सुस्पष्टरूपेण दर्शयन्ति यत् अस्तित्ववादिचेतना (३६.४%), वेदान्तप्रभावः (३०.५%), कर्मयोगः (२८.०%) च आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य प्रमुखदार्शनिकस्तम्भाः सन्ति।

ANOVA एवं Chi-Square परिणामाः ($p < 0.05$) अस्य निष्कर्षस्य सांख्यिकीयसुदृढतां प्रतिपादयन्ति। तुलनात्मकविश्लेषणात् (६८%-८४% साम्यम्) स्पष्टं भवति यत् वर्तमानाध्ययनं पूर्ववर्तिशोधकार्याणां परम्परायां स्थित्वा नवीनपरिप्रेक्ष्यं प्रदाति। एते षट् कवयः स्वकाव्येन यत् सन्देशं ददति तत् स्पष्टम् अस्ति — जीवनं यदि दुःखमयमपि स्यात्, तथापि धर्माचरणेन, कर्मनिष्ठया, एवं आत्मज्ञानेन तस्य अर्थः साधयितुं शक्यते। श्री पण्डित क्षमारावस्य 'सत्याग्रहगीता', श्री अभिनवभर्तृहरेः 'वैराग्यशतकम्', श्री वागीश शास्त्रिणः 'नर्मसप्तशती' — एते ग्रन्थाः आधुनिकमानवजीवनस्य चुनौतीनाम् अपि समाधानं प्रस्तुतयन्ति। एतत् दर्शनं न केवलं भूतकालस्य वारसा अस्ति, अपि तु समकालीनमानवजीवनस्य अपि मार्गदर्शकम् अस्ति।

सन्दर्भसूची

- [१] आर्. द्विवेदी, *आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः*, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, २००५।
- [२] ए. आर्. मिश्र, *आधुनिकसंस्कृतकाव्यं तथा जीवनदर्शनम्*, साहित्यअकादेमी, नवी दिल्ली, २००८।
- [३] के. शर्मा, “संस्कृतकवितायाम् आध्यात्मिकचेतना,” *साहित्यअकादेमीपत्रिका*, खण्डः १२, संख्या ३, पृ. ४५-६७, २०१०।
- [४] आर्. त्रिपाठी, *संस्कृतसाहित्यस्य सौन्दर्यशास्त्रम्*, वाणीप्रकाशनम्, नवी दिल्ली, २०१२।
- [५] वी. मिश्र तथा एन. सिंह, “आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु अस्तित्ववादविषयकप्रवृत्तयः : विषयवस्तुविश्लेषणम्,” *जर्नल ऑफ साउथ एशियन् लिटरेचर*, खण्डः ८, संख्या २, पृ. ११२-१३४, २०१७।
- [६] पी. द्विवेदी, “समकालीनसंस्कृतकाव्यस्य दार्शनिकाधाराः,” *इण्डियन् जर्नल ऑफ ह्यूमैनिटीज्*, खण्डः ५, संख्या १, पृ. २३-४४, २०१४।
- [७] जे. पाण्डेय, *आधुनिकसंस्कृतकाव्ये राष्ट्रियचेतना*, हिन्दीप्रचारिणीसभा, वाराणसी, २०१५।
- [८] एस्. शुक्ल, “नवसंस्कृतरचनासु वेदान्तदर्शनम्,” *एशियन् लिटरेचर रिव्यू*, खण्डः ३, संख्या ४, पृ. ७७-९८, २०१६।
- [९] एम्. के. वर्मा, *संस्कृतसाहित्यं तथा आधुनिकता*, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवी दिल्ली, २००७।
- [१०] बी. एन्. पाण्डेय, *आधुनिकसंस्कृतकविता*, मोतीलालबनारसीदासः, दिल्ली, २००३।
- [११] एच्. शर्मा, “भक्तेः दर्शनस्य च संगमः आधुनिककवितायाम्,” *विश्वभारती*, खण्डः ९, संख्या २, पृ. ३२-५५, २०१८।
- [१२] सी. देशपाण्डे, “आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये सामाजिकचेतना,” *महाराष्ट्रसंस्कृतपत्रिका*, खण्डः ६, संख्या १, पृ. १४-२८, २०१९।
- [१३] एन्. गणेशन, “आधुनिकसंस्कृतरचनासु दार्शनिकशब्दावली,” *जर्नल ऑफ इण्डियन् फिलॉसफी*, खण्डः ४१, संख्या ३, पृ. २८५-३१०, २०१३।
- [१४] ए. शर्मा तथा पी. तिवारी, “नवसंस्कृतकाव्येषु जीवनदर्शनस्य विषयवस्तुविश्लेषणम् : सङ्गणकीयदृष्ट्या अध्ययनम्,” *डिजिटल ह्यूमैनिटीज् क्वार्टर्ली*, खण्डः १७, संख्या २, पृ. १-२४, २०२३।
- [१५] पी. द्विवेदी इत्यादयः, “आधुनिकसंस्कृतकाव्ये वेदान्तप्रभावः : सङ्गणकीयम् अध्ययनम्,” *इण्डियन् जर्नल ऑफ क्लासिकल् स्टडीज्*, खण्डः १२, संख्या १, पृ. ४५-६८, २०२१।
- [१६] ए. एल्. बाशम्, *द वण्डर दैट वॉज इण्डिया*, ग्रोव् प्रेस्, न्यूयॉर्क, १९५४।
- [१७] जी. ओबरहामर्, “शास्त्रीयसंस्कृतकाव्ये जीवनदर्शनम्,” *वियना जर्नल ऑफ साउथ एशियन् स्टडीज्*, खण्डः १४, पृ. १-२९, १९७०।
- [१८] बी. के. मतिलाल, *द वर्ड एण्ड द वर्ल्ड : भाषाशास्त्राध्ययने भारतस्य योगदानम्*, ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, ऑक्सफोर्ड, १९९०।

Cite this Article:

मयूरी राजराजेश्वरी पांडा^१, डॉ. शालिनी सिंह^२ (2026). आधुनिकसंस्कृतकवीनां काव्येषु जीवनदर्शनस्य समीक्षात्मकम् अध्ययनम्. The Research Dialogue, Open Access Peer-reviewed & Refereed Journal, Pp.768-774, Volume-04, Issue-04, January-2026, <https://theresearchdialogue.com/>

This is an Open cess Journal / article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License CC BY-NC-ND 3.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. All rights reserved.

CERTIFICATE of Publication

This Certificate is proudly presented to

मयूरी राजराजेश्वरी पांडा¹, डॉ. शालिनी सिंह²

For publication of Research Paper title

आधुनिकसंस्कृतकवीनां काव्येषु जीवनदर्शनस्य समीक्षात्मकम्
अध्ययनम्

Dialogue' Peer-Reviewed / Refereed Research Journal and E-ISSN: 2583-438X,
Volume-05, Issue-01, Month April, Year-2026, Impact Factor (RPRI-4.73)

Dr. Lohans Kumar Kalyani
Editor- In-chief

Dr. Neeraj Yadav
Executive-In-Chief- Editor

Note: This E-Certificate is valid with published paper and the paper must be available online at: <https://theresearchdialogue.com/>
DOI : <https://doi.org/10.64880/theresearchdialogue.v5i1.78>